

UN “ESTOIG D’ARGENT AMB RELÍQUIES A MANERA DE CERA EN QUATRE PARTIDES”: L’ENCOLPI ESMALTAT DE LA CATEDRAL DE TORTOSA¹

MATILDE GRIMALDI

Courtauld Institute of Art
matilde.grimaldi@gmail.com

El tresor de la catedral de Tortosa està format per un gran nombre de manufactures medievals, algunes realitzades a Catalunya i altres procedents de l'altre costat del Mediterrani. Aquesta diversitat d'objectes que inclou manuscrits, reliquiariis, peces litúrgiques i espoliades, testimonien el rol de cruïlla cultural que la ciutat de Tortosa i la seva catedral tingueren durant l'Edat Mitjana, sobretot arran de la reconquesta cristiana del 1148 dirigida per Ramon Berenguer IV, data que significà el restabliment de la diòcesi tortosina². Després de la fi del domini àrab sobre Tortosa s'inicià un procés de recristianització de la ciutat i de la regió del seu entorn, el focus de la qual fou la catedral de Santa Maria de les Estrelles. En un primer moment la mesquita major esdevé l'església catedral mitjançant la seva reconsagració i la dotació de l'estructura necessària per tornar a acollir el desenvolupament de la pràctica litúrgica. No obstant, és a partir del 1158, segons testimonien les nombroses donacions a favor de l'obra de Santa Maria de Tortosa, que s'inicia la construcció de la catedral romànica situada a les immediacions de l'*església vella*, com és definida la mesquita en una font del 1178 que la descriu encara, parcialment, en peu.³

95

La fundació de la catedral de Santa Maria de les Estrelles degué coincidir amb la formació del tresor, segurament inaugurat amb nombrosos manuscrits i objectes litúrgics donats per Gaufred d'Avinyó, abat de Sant Ruf d'Avinyó, cridat pel papa Adrià IV al tron episcopal de la restaurada diòcesi de Tortosa (1151-1165)⁴. Per tant, Gaufred fou el fundador, el 1153, de la canònica agustiniana que als inicis comptava amb alguns canonges avinyonesos al costat del seu seguici.

1 Desitjo agrair a Manuel Castiñeiras, Jordi Camps i a l'associació Amics de Besalú i el seu Comtat per l'oportunitat de presentar un aspecte de la meua recerca de doctorat titulada *The lost Romanesque cathedral of Tortosa and its context: 1148-1703*. Agraïxo a Gemma Malé i Verónica Abenza per a la traducció i Mn. Josep Roig i Alanya per les imatges del l'encolpium.

2 J. M. FONT RUIZ, “La comarca de Tortosa a raíz de la reconquista cristiana (1148)”, *Cuadernos de Historia de España*, XIX (1953), p. 104-128; A. VIRGILI COLET, “Conquesta i feudalització de la regió de Turtûša 1148-1200”, *Recerca*, 1 (1995), p. 35-49; IDEM, *Ad Detrimentum Yspaniae. La conquesta de Tortosa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*, Valencia, 2001, p. 44-70; i M. MONTESANO (ed.), *Caffaro, Storia della presa di Almeria e Tortosa (1147-1149)*, Genova, 2002.

3 A. VIRGILI COLET (ed.), *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1062-1193)*, Barcelona, 1997, no. 303.

4 M. RISCO, *España Sagrada. Tomo XLII, Antigüedades de las ciudades de Dertosa, Egara y Ampurias*, Madrid, 1859, p. 118-122; A. VIRGILI COLET (ed.), *Diplomatari...*, 1997, no. 33, no. 66.

La col·lecció d'objectes, avui custodiada a la canònica de la catedral, representa una petita part del vast conjunt de manufactures que en origen enriqueixen el patrimoni de la catedral, parcialment dispers durant la Guerra Civil. Intuint el perill del conflicte imminent, el 22 de juny de 1936, Mossèn Eduard Solé Lleixà, canonge de la catedral (1880-1955), diposità al costat de l'Ajuntament de Tortosa l'elenc d'objectes que formaven part del tresor mentre que les peces més preuades van ser consignades al Banc d'Espanya. Un cop finalitzat el conflicte diverses i importants peces no foren recuperades.⁵ A Mossèn Solé li devem, sobretot, el mèrit d'haver transcrit l'inventari del tresor redactat al llarg dels segles, obra particularment preuada perquè les còpies manuscrites més antigues encara avui es troben disperses.

La lectura dels inventaris medievals dibuixa la imatge d'un tresor riquíssim: el primer inventari, redactat el 1333-1342, enumera més de cent relíquies probablement contingudes en un ampli nombre del reliquiari.⁶ En aquest es fa referència a dos preciosos *encolpia*, un decorat amb una creu esmaltada i l'altre niellat, més tardà, que per les característiques figuratives i les tècniques utilitzades són atribuïbles a la producció bizantina. El següent estudi es centra en el reliquiari d'esmalt, l'anàlisi iconogràfica de la seva decoració i la contextualització estilística; tres punts que seran l'avançament de la suggestiva hipòtesis sobre la seva incorporació en el tresor de la Seu tortosina.⁷

Descripció

96

De forma rectangular, l'*encolpium* esmaltat de la catedral de Tortosa, mesura 50 x 43 x 16mm i és d'argent daurat amb decoracions d'esmalt *champlevé* o alveolat (esmalt buidat) de tons blaus (blau fosc, blau turquesa) i vermell (fig. 1).⁸ La plaqueta frontal, corredissa, és completament extraïble per tal de facilitar la introducció de relíquies a l'interior, que és subdividit horitzontalment per una làmina vertical soldada a la paret interior (fig. 2). La seva part posterior presenta dues petites portes, la precarietat d'aquesta tanca ens porta a pensar que, en origen, aquí hi hauria hagut una plaqueta posterior i la presència del mateix tipus d'allotjament, amb la mateixa estria visible sobre el marge lateral de la cara anterior, sembla recolzar aquesta hipòtesi (fig. 3). L'anella soldada sobre el costat superior de l'*encolpium* permetia utilitzar-lo com a penjoll fent-hi passar una cadena. Precisament per la seva fusió de penjoll-reliquiari els enclopis eren de dimensions reduïdes, generalment en forma de creu, de medalla o de caixeta, com l'exemple que aquí presentem.⁹

5 J. MASSIP I FONOLLOSA, El tresor de la Catedral de Tortosa i la Guerra Civil de 1936, Barcelona, 2003.

6 J. DOMENGE MESQUIDA, J. VIDAL FRANQUET, "El tresor medieval de la Seu de Tortosa", a J. SÁNCHEZ CERVELLÓ (ed.), Història de les Terres de l'Ebre, El Perelló, 5, 2010, p. 118-129.

7 Fins avui, l'únic estudi específic existent sobre el nostre objecte és el de M. GUÀRDIA, "Enkolpia bizantins", a J. M. MARTÍ I BONET, M. T. CARNÉI, O. FORT, J. BARRACHINA (ed.), Thesaurus: l'art als bisbats de Catalunya, 1000/1800, exposició organitzada per la Fundació Caixa de Pensions en col·laboració amb els bisbats de Catalunya, Barcelona, 24 desembre 1985 - 2 març 1986, Barcelona 1986, no. 10a, p. 27-28; també, ha estat datat entre els segles XII i XV a E. LIAÑO MARTINEZ, "L'expressió artística de la litúrgia", a Fidei speculum: art litúrgic de la Diòcesi de Tortosa, exposició organitzada per la Fundació la Caixa i el Bisbat de Tortosa, Catedral de Tortosa, març - juliol de 2000, Barcelona, 2000, p. 31-39, especialment p. 33.

8 La decoració amb esmalt alveolat és la predilecta d'aquest tipus de joies reliquiaries: J. DURAND, "Smalto-Area bizantina", a A. M. ROMANINI (ed.), Enciclopedia dell'Arte Medievale, X, Roma, 1999, p. 745-759, especialment p. 746-747.

9 M. G. PARANI, "Byzantine jewellery: the evidence from Byzantine legal documents", a C. ENTWISTLE, N. ADAMS (ed.), Intelligible beauty: recent research on Byzantine jewellery, Londres, 2010, p. 186-192. A banda dels nombrosos

Fig. 1. *Encolpium bizantí*. Tresor de la Catedral de Santa Maria, Tortosa (Foto Mn. Josep Alanyà i Roig).

Fig. 2. *Encolpium bizantí*. Tresor de la Catedral de Santa Maria, Tortosa, intern (Foto Mn. Josep Alanyà i Roig).

Com ja hem apuntat, l'*encolpium* de Tortosa mostra una decoració de creu foliada que ocupa tota la superfície de la plaqueta. A ambdós costats de la creu, en majúscules cursives, apareix el cristograma $\overline{IC} \overline{XC}$ amb el signe diacrític sobre escrit per indicar l'abreviació del nom sacre $\text{I}\eta\sigma\upsilon\varsigma \text{X}\rho\iota\sigma\tau\acute{o}\varsigma$ obtingut de les lletres inicials i finals de les dues paraules. La σ final té forma de mitja lluna, alhora que tant les lletres com el signe diacrític presenten nusos centrals i les extremitats són punxegudes. Una refinada filigrana de cordó, resseguida per traces alternades d'esmalt blau i blau turquesa, tanca la composició. Els perfils dels elements són obtinguts mitjançant un reompliment d'esmalt blau fosc, mentre els detalls són resseguits amb blau turquesa i vermell. El tipus de creu representat és conegut com *creu gemmada, florida i bordonada*. L'interior és decorat amb un motiu vegetal estilitzat en vermell i turquesa, mentre els braços acaben amb dos prolongaments ametllats que inclouen una decoració circular dentada obtinguda amb la inserció d'esmalt turquesa. Del cercle, sobre el qual reposa la creu, neixen dues branques florides disposades simètricament als costats.

Els costats llargs de la caixeta són decorats amb un motiu geomètric policromat, compost de cintes dividides en quadrets que formen dos cercles amb creus inscrites a l'interior, els quals flanquegen un rombe en esmalt blau, vermell i turquesa, també decorat amb una creu central. Els espais resultants són ocupats per unes siluetes en forma de corones disposades simètricament, entre els cercles i el rombe, mentre petits alvèols trilobulats són col·locats als quatre vèrtexs de la composició (fig. 4). El motiu geomètric que decora l'objecte tortosí és pròxim al disseny dels paviments musivaris a *rotæ*,

exemples d'enclopiis cruciformes citarem les dues creus penjants de bronze de Sant Pere de Rodes i de Sant Cugat del Vallès, vegeu: S. VIDAL ÁLVAREZ, "Los encolpia bizantinos de bronce en relieve del levante peninsular: Sant Pere de Rodes y Sant Cugat del Vallès", a J. M. Gurt, N. Tena (ed.), V Reunión d'Arqueología Cristiana Hispánica: Cartagena, 16-19 d'abril de 1998, Barcelona, 2000, p. 551-570.

difosos en les esglésies d'Itàlia meridional i a Constantinoble i, més en general, la representació de cercles i rombes encadenats és recurrent en la decoració dels mosaics parietals, com podem veure en les voltes de la Rodona de Salònica.¹⁰

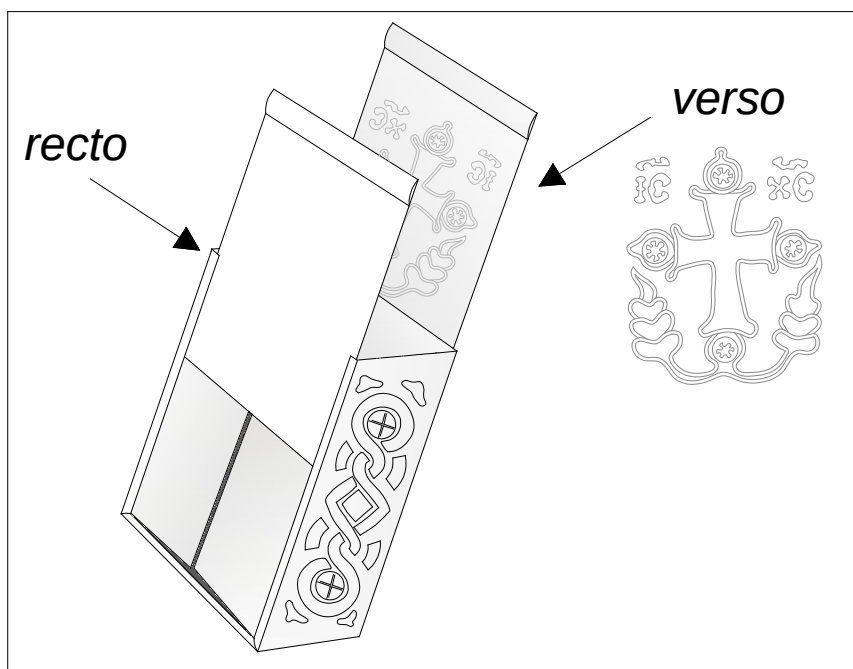

Fig. 3. Esquema de l'obertura i de la plaqueta de l'encolpium (dibuix de l'autora)

Iconografia i datació

El significat iconogràfic de la creu foliada o florida rau en la simbologia de la resurrecció. En oposició a la mort terrenal de Crist, la sagrada creu floreix i s'articula en dues ufanoses branques florides disposades als costats de la creu. Com un signe de victòria sobre la mort, la creu foliada sovint s'acompanya de la inscripció $\overline{IC XC}$ -com en l'*encolpium* estudiat- i *NIKA*, que significa Jesucrist victoriós.¹¹ Aquesta representació implica una gran càrrega salvífica ja que l'exuberant sarment és una prefiguració del paradís, evocat pels colors dels esmalts que varien del verd turquesa al blau.¹² La imatge de l'arbre i de la creu, com a metàfora de resurrecció i paradís, es remunta als inicis del Cristianisme i un dels primers testimonis es troba en un dels passatges de la Carta als Gàlates on sant Pau afirma: *Nos autem gloriari oportet in Cruce Domini nostri Iesu Christi: in quo est salus, vita, et resurrectio nostra; per quem salvati et liberati sumus*: nosaltres però hem de glorificar-te en la creu del Senyor nostre Jesucrist i en ella es troba la salvació, la vida i la nostra resurrecció; i gràcies a ella hem estat salvats i alliberats (Gal. 6, 14). Les paraules de sant Pau semblen trobar una transposició en la decoració de la conca absidal de la basílica de San Clemente a Roma on Crist crucificat és envoltat per una rica tija amb cercles d'acant on es troben ocells, cérvols, paons i figures amb posats quotidians.¹³

10 E. BASSAN, "Cosmati", a A. M. ROMANINI (ed.), *Enciclopedia dell'Arte Medievale*, V, Roma, 1994, p. 366-375; A. GUIGLIA GUIDOBALDI, "Tradizione locale e influenze bizantine nei pavimenti cosmateschi", *BArte*, VI/69 (1984), p. 57-72.

11 C. WALTER, "The apotropaic function of the victorious cross", *Revue des études byzantines*, 55 (1997), p. 193-220.

12 E. CAVALCANTI, "Croce", a A. M. ROMANINI (ed.), *Enciclopedia dell'Arte Medievale*, V, p. 529-535, p. 530.

13 S. RICCONI, *Il mosaico absidale di S. Clemente a Roma: "Exemplum" della chiesa riformata*, Spoleto, 2006.

Fig. 4. (esq.) *Encolpium bizantí*. Tresor de la Catedral de Santa Maria, Tortosa, lateral (Foto Mn. Josep Alanyà i Roig).

Fig. 5. (dreta) *Transenna*. Monestir de Vlatadon, Salònica, inv. MB 92 (Foto *The Glory of Byzantium*).

Creus foliades pròximes a la iconografia de l'*encolpium* tortosí són freqüents en la producció artística bizantina des d'època tardoantiga, sobretot com ornamentació dels sarcòfags. El motiu de la creu foliada, sovint junt amb el cristograma, continuarà sent utilitzat al llarg dels segles successius, com testimonien algunes làpides funeràries o restes de *plutei*, entre els quals hi ha el sarcòfag conservat al Museu Bizantí i Cristià d'Atenes (inv. 00935), esculpit en marbre entre els segles X i XII, o la contemporània gelosia del monestir de Vlatadon, a Salònica (inv. MB 92) (fig. 5).¹⁴ També les miniatures ofereixen nombroses imatges de creus gemmades que neixen de brots d'acant, com per exemple la creu del fol. 3r de les *Homilies* de Gregori Nazianzè de la Biblioteca Nacional de França (ms. Gr. 510). Finalment, també algunes icones presenten l'efigie santa contraposada a la representació de la creu foliada, entre les quals la icona de Crist del Museu bizantí i cristià d'Atenes (inv. 00911).

La iconografia de la creu, instrument de martiri per excel·lència, de la resurrecció i del paradís s'adiu perfectament a ser representada en un reliquiari en tant que els sants -i les seves relíquies- són testimoni de la promesa de resurrecció i de salvació. La decoració de la cara posterior de les estauroteques bizantines presenten les mateixes imatges de creus foliades; per exemple, l'estauroteca de la procuradoria de Sant Marc de Venècia (inv. Santuari 75), realitzada entre el 975 i el 1025 a Constantinoble; la del Museu de l'Hermitage (inv. W264) datada de finals del segle X o inicis de l'XI, o bé l'estauroteca de Limburg an der Lahn, elaborada a mitjan segle X a Constantinoble i robada el 1204 pel noble Heinrich de Ulmen (fig. 6).¹⁵ Endemés, el mateix tipus de creus foliades, pomada i gemmada caracteritza la Creu del Pantokrator de Gaeta del segle XI i la creu penjant d'esmalt *cloisonné* del Metropolitan Museum de Nova York elaborada a Constantinoble entorn el 1100 (inv. 1998.542) (fig. 7).¹⁶

14 T. N. PAZARAS, "Two Transenna Panels - Cross", a H. C. EVANS, W. D. WIXOM (ed.), *The Glory of Byzantium: art and culture of the Middle Byzantine era, A.D. 843-1261*. Exposició organitzada per el Metropolitan Museum of Art de Nova York, 11 de març - 6 juliol 1997, Nova York, 1997, no. 2b, p. 37.

15 J. C. ANDERSON, *STAUROTHEKE*, ibidem, n. 37, p. 79; D. G. KATSARELIAS, *STAUROTHEKE*, ibidem, p. 79-80; A. Torino Ginnasi, "La stauroteca di Limburg an-der-Lahn: devozione e lusso nel mondo bizantino", *Acme: Annali della Facoltà di lettere e filosofia dell'Università degli studi di Milano*, 62/ 1 (2009), p. 97-130.

16 H. C. HEVANS, "Double-Sided Pendant Cross-Recent Acquisitions: A Selection, 1998-1999", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 57/2 (1999), p. 14-22, p. 19; V. Pace, "Staurotheken und andere Reliquiare in Rom und in Sud-

Fig. 6. *Stauroteca*. *Procuratoria* de Sant Marc, Venècia, inv. Santuario 75 (Foto *The Glory of Byzantium*).

El motiu de la creu florida és, de fet, present en el revers de nombrosos reliquiariis compartimentats, com el tríptic d'ivori Harbaville del Louvre realitzat a l'entorn del 950.¹⁷

La representació de la creu en *encolpia* i reliquiariis bizantins és molt comuna i està plenament associada a una efigie sacra o d'un sant, les relíquies del qual són custodiades a l'interior, que generalment es representa sobre la part frontal; així ho podem trobar en un llarg nombre d'objectes entre els quals, per exemple, l'*encolpium* del Cleveland Museum of Art (inv. 1972.94.a), datat entre el 1080 i el 1120.¹⁸ Per tant, considerant la freqüència en què el retrat del sant es correspon amb la representació de la creu amb el cristograma, no és infundada la hipòtesi que la coberta que manca en l'*encolpium* tortosí fos decorada amb l'efígie d'un sant.

Un exemple particularment significatiu de reliquiari penjant amb la imatge de la creu foliada, es troba en el Museu Arqueològic de Sofia (inv. 487). Descobert el 1897, en una sepultura a Triavna, Bulgària, l'*encolpium* és datat del segle XII i fou realitzat a Constantinoble. La coberta frontal presenta la imatge de la Verge, resseguida per un repujat, mentre que la cara posterior, decorada amb esmalt, mostra una creu completament idèntica a la representada en l'*encolpium* tortosí, també gemmada, foliada i bordonada i disposada al centre del cristograma $\overline{IC}$ $\overline{XC}$ inscrit amb els mateixos caràcters de la inscripció de l'objecte de Tortosa (fig. 8).¹⁹ A la llum de la destacada similitud entre els dos objectes, es fa plausible considerar que l'*encolpium* de la catedral de Tortosa fos elaborat a Constantinoble, a finals del segle XI o principis del XII.

L'estil de l'escriptura del cristograma de la peça tortosina és també pròxim a la inscripció del medalló esmaltat on es representa el Pantocrator conservat al Metropolitan Museum (inv. 17.190.678). Executat en esmalt *champlevé* o alveolat, en ambdós casos el cristograma és escrit en majúscules cursives, amb lletres que tenen denses terminacions, la τ mostra un estrangulament central i el signe diacrític és executat amb forma de virgulilla (fig. 9). Aquest medalló del Pantocrator formava part del marc de la icona de l'arcàngel Gabriel del monestir de Djumati, a Geòrgia, i, igual que els altres nou supervivents conservats al Metropolitan Museum i al Musée National du Moyen Âge de Cluny (en origen eren dotze), fou realitzat a Constantinoble entre els últims anys del segle XI i els primers del successius.²⁰

italien (bis ca.1300). Ein erster Versuch eines Gesamtüberblicks", a U. Wendland (ed.), "...das Heilige sichtbar machen": Domschätze in Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft, Regensburg, 2010, p. 137-160.

17 A. GOLDSCHMIDT, K. WEITZMANN, *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des XI. - XIII. Jahrhunderts*, Berlín, 1934, p. 34-41; D. GABORIT-CHOPIN, *Les Ivoires médiévaux*, catalogue des collections du département des Objets d'art, París, 2003, n. 16.

18 W. D. WIXOM, "Enkolpion", a *The Glory of Byzantium*, op. cit., n. 111, p. 164.

19 J. D. ALCHERMES, *Enkolpion with Standing Virgin*, ibidem, n. 226, p. 332-333.

20 K. WESSEL, *Byzantine enamels: from the 5th to the 13th century*, Shannon, 1969, p. 120; M. ENGLISH FRAZER, "The Djumati Enamels: a Twelfth-Century litany of saints", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 28, 6 (1970), p. 241-

Contingut i Context

Respecte al contingut originari de l'*encolpium*, la descripció manuscrita oferta pel primer inventari del tresor de la Catedral de Tortosa, redactat el 1333-1342, enumera entre els nombrosos ornaments custodiats, els números 92 i 93, una *bosseta de semit on ha dos estoigs d'argent en la dels quals havia relíquies a manera de cera en quatre partides; en la una de quals havia aital titol: 'Sti Nicolay' en l'altre 'Stus Probus' en l'altre 'Santus Aqui[...] en l'altra 'Santus Epi-diphorus'*. La mateixa descripció és oferta pels successius inventaris del 1420 i del 1453 als números 88-89 i 33-39, respectivament. Els dos, l'esmaltat i el niellat eren conservats en el mateixa bosseta i no eren utilitzats com a objectes de devoció privada o com a ornaments sinó com a reliquiaries, evidentment conservats per la seva bellesa i no pas pel seu ús quotidià. La peça esmaltada contenia les restes de quatre sants separades per la làmina central interna i els rètols amb els noms dels sants en cursiva grega, per una cara, i en escriptura gòtica llatina, per l'altra: *ó άγ νικολαος, Sanctus Nicholaus superius ad sinistram; [...], Sanctus Aqui[...] superius ad dexteram; ó άγ προβυς, Sanctus Probis inferius ad sinistram; [...], Sanctus Elpidophorus inferius ad dexteram*.²¹ El nom de "Sti Nicolay" fa referència a sant Nicolau bisbe de Myra, Licia (?-343); "Probo", en canvi, pot ser identificat amb el màrtir mort durant la persecució ordenada per Dioclesià a Anazarbus, Cilícia, el 304, i commemorada en el Martirologi Romà l'11 d'octubre juntament amb els sants màrtirs Traci i Adrònic.²² No obstant, és bo recordar que Probo fou també bisbe de Bizanci (293-306), germà del cèlebre Metròfanes, bisbe de la mateixa ciutat (306-314). Epidofo o Elpidofor fou, en canvi, el senador persa que durant la persecució de Sapor II, sobirà sassànida (310-379), lluità fins a l'extenuació per la salvació dels màrtirs perses Acidino, Pegasi, Anempodist i Aftoni, i que pagà amb la vida la revolta contra el seu rei. Les despulles dels màrtirs perses, així com les d'Epidofo, foren traslladades a l'església constantinopolitana dedicada a ells, i, posteriorment, foren recordats en el Martirologi el 2 de novembre.²³ Més difícil d'identificar és el sant parcialment transcrit en la seva part inicial com Aqui[...], Άχι[...], que Jesús Massip i Fonollosa transcriu com Aquilí.²⁴ De l'atent examen dels noms recollits en el Martirologi Romà, el fragment Aqui[...] podria referir-se al Achilleo o Achilio de Larissa (Άχιλλεύς o Άχιλίύς).

101

Dels noms citats en els inventaris medievals tortosins referents a les relíquies conservades en l'*encolpium*, sorgeix un important motiu per la contextualització històrica de l'objecte i per una identificació més precisa dels sants perquè, a excepció del màrtir Epidofo, els sants citats coincideixen en una profunda aversió a l'arrianisme. Sant Nicolau fou aclamat entre els autors grecs com el tenaç defensor de l'ortodòxia contra l'heretgia arriana condemnada pel concili de Nicea del 325. Algunes llegendes recorden l'episodi de la bufetada a Arí i, malgrat que la veracitat d'allò succeït és dubtosa, l'esdeveniment és interpretat com una nota de color a la realitat històrica de l'hostilitat de sant Nicolau

251; H. C. HEVANS, "Medallions from an icon frame", a *The Glory of Byzantium*, op. cit., n. 234, p. 346-347.

21 M. GUÀRDIA, op. cit, p. 27-28.

22 *Martyrologium romanum*. Gregorii XIII jussu editum, Urbani VIII et Clementis X auctoritate recognitum ac deinde anno 1749 Benedicti XIV labore et studio auctum et castigatum, Roma 1784, p. 200-201: http://archive.org/details/martyrologiumrom00cath/Bibliotheca_hagiographica_graeca. Ediderunt Socii Bollandiani, Bruxelles, 1909, p. 220-221: <http://archive.org/stream/bibliothecahagi00boll#page/n6/mode/1up>.

23 *Martyrologium*, op. cit., p. 216

24 J. MASSIP I FONOLLOSA, *El tresor de la Catedral de Tortosa...*, 2003, p. 122.

Fig. 7. *Creu pectoral*. The Metropolitan Museum of Art, Nova York, inv. 1998.542 (Foto *The Metropolitan Museum of Art* col·lecció online).

Fig. 8. *Encolpium bizantí*. Natsionalen Archeologichesk Muzei, Sofia, inv. 487 (Foto *The Glory of Byzantium*).

102

a la doctrina arriana.²⁵ Probo, bisbe de Bizanci, era germà de Metròfanès que, al costat de l'emperador Constantí, presideix el concili de Nicea. Aquesta proximitat dels dos germans vers l'emperador deixa entreveure com per ambdós fou mal vista l'heretgia arriana.

Continuant amb la identificació del sant Aqui [...], ambdós, Aquilí i Achille, es distingeixen pel seu zel en la lluita contra l'arrianisme. Aquilí de Milà fou predicador a Pavia contra els arrians de la *Langobardia major*, martiritzat a Milà vers el 650 fou sepultat a la mateixa ciutat. Achilleo, bisbe de Larissa (Tessaglia), també conegut com el Taumaturg, pren part en el Concili de Nicea i per la ferma demostrada en la condemna d'Ari fou aclamat a Constantinoble per Metròfanès i per Constantí el Gran. Mort el 330, el 978 les seves restes foren traslladades de Larissa a Prespa, Macedònia, per evitar que caiguessin en mans dels búlgars. La identificació d'Aqui [...] amb Aquilleo de Larissa resulta ser més verosímil que amb Aquilí de Milà ja que el culte d'aquest últim no s'ha constatat a Constantinoble. D'altra banda, la translació de la sepultura d'Aquilleo de Larissa sembla plausible en termes de religiositat medieval, l'essència és la circulació de les relíquies. Finalment, en canvi, a la llum dels complexes aconteixements que atien el debat teològic a l'imperi durant el segle IV, immers en l'heretgia arriana, sembla un tant difícil poder atribuir les inicials Aqui [...] al beat Aquillea, ascendit al tron episcopal d'Alexandria el 312. Aquillea té un rol controvertit en l'àmbit de la lluita contra l'arrianisme perquè en un primer moment fou propens a readmetre Ari a la comunitat cristiana, alhora que convocà el concili d'Alexandria on va defensar l'excomunió d'Ari i els seus seguidors.

A primera vista, les connotacions anti-arrianes del contingut de l'*encolpium* esmaltat de Tortosa poden semblar incongruents amb la datació proposada que, com demostren l'estudi estilístic i paleogràfic, caldria situar a finals del segle XI i principis del XII. La qüestió fonamental se centra en el motiu pel qual el culte de sant Nicolau, Aquilleo i el bisbe Probo han estat de nou proposats, quan l'he-

25 G. ANRICH, Hagios Nikolaos. Der heilige Nikolaus in der griechischen Kirche, Leipzig-Berlin, 1913-1917, I, p. 459, II, 394.

retgia arriana pertanyia ja a la història doctrinal de l'Imperi Bizantí en les seves primeres fases. És necessari donar una resposta a aquesta pregunta o, com a mínim, intentar justificar una tria similar, que constitueix un interessant element de datació i contextualització històrica de l'*encolpium* de Tortosa.²⁶

Després d'un breu període d'incertesa, l'heretgia arriana fou oficialment desautoritzada en el Concili de Nicea. No obstant, les idees herètiques, basades en la negació de la divinitat de Crist, continuaren difonent-se per l'Imperi i en els territoris limítrofs generant, al mateix temps, variacions i noves interpretacions. Al segle X, Bulgària fou una de les regions on el focus herètic estava més encès, sobretot perquè alimentava un sentiment creixent d'antibizantinisme. El bogomilisme, que rep el nom del seu propugnador, el monjo búlgar Bogomil, fou una de les derivacions de l'arrianisme i per això fou contestat amb els mateixos arguments utilitzats segles abans per lluitar contra l'heretgia arriana, perquè també negaven la natura divina de Crist i la Trinitat. Bulgària fou una regió de tal afinitat que l'escriptor Constantí Preslav, el 906, s'encarregà de traduir els *Sermons contra els Arrians* d'Anastasi d'Alexandria, escrits mentre es desencadenava l'heretgia Arriana.²⁷ El bogomilisme fou oficialment condemnat en el sínodo de 1440, però el seu arrelament als Balcans i a Constantinoble va romandre encara molt fort, sobretot entre els cercles acomodats i els monestirs.²⁸

Com ja hem fet notar, les consideracions estilístiques i iconogràfiques presentades indueixen a datar l'*encolpium* del tresor de la catedral de Tortosa entre els segles XI i XII. El paral·lel més pròxim és l'*encolpium* de Sofia, la cara posterior del qual és decorada amb una creu foliada notablement pròxima a la decoració de l'objecte tortosí. El significat antiarrià del seu contingut, podria semblar discordant amb la datació aquí proposada però el panorama teològic-herètic, exposat més amunt, sembla oferir una última prova que el penjoll-reliquiari tortosí fou utilitzat -i molt probablement produït- en els ambients ortodoxos pròxims a l'heretgia bogomil i, de manera més amplia, a les diverses i afins doctrines dualistes propugnades entre els segles XI i XII. I de la resta, tenint en compte les freqüents traduccions dels antics textos antiarrians durant la lluita contra l'heretgia dualista, no sembla arriscat considerar que també el *revival* d'antics cultes formà part de la dialèctica ortodoxa contra l'heretgia bogomil.

103

Transmissió

Tot i que l'origen de l'*encolpium* esmaltat fou ben distant de Tortosa, durant la Baixa Edat Mitjana, a Catalunya i a la Corona d'Aragó, els objectes de producció bizantina no eren escassos, com bé ha evidenciat Daniel Duran Duelt. Manufactures com icones, reliquiars i, en general, productes d'arts sumptuàries de factura bizantina abundaven en els tresors de les catedrals catalanes fruit dels estrets contactes amb la *Romania*, com era definit l'Imperi Bizantí en les fonts catalano-aragoneses. Més enllà de la nodrida col·lecció d'objectes arribats a occident després de la IV Croada i de les manufactures

26 Certament el culte de sant Nicolau era arrelat en els territoris de l'Imperi des del segle VI i, sobretot després del trasllat de les seves restes per part dels mercaders de Bari el 1087. També a la Itàlia normanda i a Occident, però la veneració es devia als seus miracles i no a la seva oposició a l'arrianisme. N. P. ŠEVČENKO, *The life of Saint Nicholas in Byzantine art*, Torino, 1983.

27 I. DUJČEV, *Medioevo Bizantino Slavo*, Roma, 1965, I, p. 267.

28 L. PAOLINI, *Il Dualismo medievale*, a U. BIANCHI (ed.), *Crisi, rotture e cambiamenti*, Trattato di antropologia del sacro, Milà, 1995, IV, p. 199-203; i P. BÁDENAS DE LA PEÑA, "La resistencia búlgara y la penetración del bogomilismo en Bizancio", *Erytheia: Revista de estudios bizantinos y neogriegos*, 23 (2002), p. 145-157.

portades com a *souvenirs* de les peregrinacions, la majoria dels objectes d'Aragó i Catalunya deriven de les intenses relacions comercials amb Bizanci.²⁹ Més concretament, l'illa de Mallorca, ja en el 1260, mantenia solides relacions comercials amb l'Imperi, com testimonien les fonts.³⁰ D'altra banda, es troba àmpliament documentat com els vaixells mallorquins i catalans solien navegar fins a les aigües del mar Negre.³¹ Encara, en virtut de les ambaixades, dels reflexos que l'art bizantí té a Catalunya i de la cooperació comercial amb Gènova i Sicília, no sembla infundat considerar que els mercats mallorquins i catalans van ser, des de ben aviat, actius a la mediterrània oriental.³²

Fig. 9. Medalló del Pantocràtor. The Metropolitan Museum of Art, Nova York, inv. 17.190.678 (Foto The Metropolitan Museum of Art col·lecció online).

Al llarg del segle XII, la ciutat de Tortosa mantenia freqüents i significatius contactes amb Mallorca, sobretot arran de la caiguda del domini almohade de l'illa, el 1203. Decidit a rescatar el territori que, només formalment, formava part de la Corona, perquè de fet era ocupada pels musulmans,

29 D. DURÁN I DUELT, "Icons and minor arts: a neglected aspect of trade between Romania and the crown of Aragon", *Byzantinische zeitschrift*, 105/1 (2012), p. 29-52.

30 D. DURÁN I DUELT, "Els mallorquins a la Romania (segles XIII-XVI)", a M. BARCELÓ CRESPI (ed.), *El Regne de Mallorca: cruïlla de gent i de cultures, segles XIII-XV*. XXVI Jornades d'estudis històrics locals, Palma, del 14 al 16 de novembre de 2007, Palma, 2008, p. 241-255.

31 D. DURÁN I DUELT, "Els catalans i els mallorquins a la mar Negra i a la Tartària", a M. T. FERRER I MALLOL (ed.), *Els Catalans a la Mediterrània oriental a l'edat mitjana: jornades científiques de l'Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona, 16 i 17 de novembre de 2000, Barcelona, 2003, p. 191-220.

32 G. PISTARINO, "Commercio e vie marittime di comunicazione all'epoca di Ruggero II", a *Società, Potere e Popolo nell'Età di Ruggero II*, Università degli studi di Bari-Centro di studi normanno-svevi, Bari, 1979, p. 239-258; M. T. Ferrer i Mallo, D. DURAN I DUELT, "Una ambaixada catalana a Constantinoble el 1176 i el matrimoni de la princesa Eudòxia", *Anuario de Estudios Medievales*, 30/2 (2000), p. 963-977; M. T. FERRER I MALLOL, "Incidencia del cors en les relacions catalanes amb l'Orient (segles XIII-XV)", a M. T. FERRER I MALLOL (ed.), *Jornades Científiques de l'Institut d'Estudis Catalans* (Barcelona, 16-17 de novembre de 2000), Barcelona, 2003, p. 259-307; D. DURAN I DUELT, "El comercio entre España y Bizancio en los siglos XIII al XV", a I. PÉREZ MARTÍN, P. BÁDENAS DE LA PEÑA (ed.), *Bizancio y la Península Ibérica. De la Antigüedad Tardía a la Edad Moderna*, Madrid, 2004, p. 323-347.

a l'abril de 1225 Jaume I convocà l'assemblea de les Corts de Catalunya prop de Tortosa, on el bisbe d'aquesta ciutat, Ponç de Torrella (1212-1254), tingué un gran protagonisme. En aquella ocasió Jaume I proclamà la reconquesta de l'illa de Mallorca i de la regió sud de Tortosa amb la mirada posada a avançar vers València.³³ L'inici de l'hostilitat anunciava l'ocupació de Peníscola, portada a terme l'agost del mateix any, i la regió fou, aleshores, assignada a la jurisdicció del bisbe de Tortosa i així roman fins a la conquesta de València, el 1238.

Darrera de l'esclat de la revolta de Peníscola, del 1227, hi trobem el prelat tortosí Ponç de Torrella convidat, per Jaume I, a reprimir els rebels i a restaurar l'autoritat de la Corona a la regió.³⁴ Dos anys més tard, Jaume I reapareix en la conquesta de Mallorca, en la qual hi participaren les milícies catalanes fins el 1231 i l'èxit de la qual fou assegurada amb l'ajuda de Gènova, Montpeller, Marsella i Narbona. El bisbe tortosí, Ponç de Torrella, de nou jugà un paper destacat en diverses etapes de l'expedició, sobretot com emissari i gran aliat del rei i, precisament per la fidelitat demostrada, fou generosament recompensat per Jaume I amb nombroses concessions i privilegis.³⁵ Tenint en compte tal generositat sembla raonable pensar que Ponç podria haver rebut, també, donacions procedents del botí de guerra, entre les qual hi podia haver l'*encolpium* bizantí del Tresor de la Seu de Tortosa. A més, aquest no seria un fet aïllat de recompensa a un prelat pel recolzament ofert durant una campanya militar. Només cal recordar la píxide d'ivori oferta per Jaume I a l'arquebisbe de Narbona, Pierre Amiel, com a reconeixement per l'ajuda prestada durant la conquesta de València, que s'afegí al ric tresor de la Catedral de Sant Just i Sant Pastor; o la donació de preciosos teixits que Jaume I feu al bisbe de Vic Bernat Calbó, essent part del seu aixovar funerari.³⁶

105

No obstant això, les condicions que afavoreixen el trasllat de l'*encolpium* des de Mallorca a Tortosa semblen encara més solides si es vinculen a la figura del bisbe Arnau de Jardí. Noble de naixement, Arnau arribà a la càtedra episcopal tortosina, el 1272, mentre que el seu germà, Ponç, fou proclamat bisbe de Mallorca el 1283.³⁷ A causa de la malaltia del seu germà, certament agreujada pel llarg exili seguit al revés del regne de Jaume II sobre Mallorca, Arnau restà a l'illa fins el 1302 en qualitat de bisbe auxiliar, mentre Ponç s'establí a la nativa Bitem confiant-se a la cura del segon germà,

33 G. GONZALVO I BOU (ed.), *Les constitucions de Pau i Treva de Catalunya (segles XI-XIII)*, Barcelona, 1994, p. 150-162; P. J. LÓPEZ ELUM, "Las Cortes de Cataluña y la Corona de Aragón y su participación en los asedios de Peñíscola, Mallorca y Valencia (1225-1236)", a M. H. Olcina Doménech, J. A. SOLER DÍAZ (ed.), *Scripta in honorem Enrique A. Llobregat Conesa*, II, Alicante, 2000, p. 159-168.

34 D. FERNÁNDEZ I DOMINGO, *Anales ó historia de Tortosa: desde su fundación hasta nuestros días*, Barcelona, 1867, p. 272; J. VILLANUEVA, *Viage literario á las iglesias de España*, Tortosa, V, Madrid, 1806, p. 88-89.

35 R. MIRAVALL, Ponç de Torrella, bisbe dels tortosins (23 gener 1212-29 agost 1254), Barcelona 1972, p. 22-31; *Arxiu de la Corona d'Aragó*. Barcelona. Cancelleria Reial. Pergamins de Jaume I, no. 996; *Arxiu de la Catedral de Tortosa*, Común del Obispo y Cabildo, no. 33.

36 D. J. SHEPHERD, "The Third Silk from the Tomb of Saint Bernard Calvo", *The Bulletin of the Cleveland Museum of Art*, 39/1 (1952), p. 13-14; A. SERRA DESFILIS, "An Embarrassing Legacy and a Booty of Luxury: Christian Attitudes towards Islamic Art and Architecture in the Medieval Kingdom of Valencia", a M. N. HARRIS, A. AGNARSDÓTTIR, C. LÉVAI (ed.), *Global Encounters European Identities*, Pisa, 2010, p. 77-91, especialment p. 85; E. KÜHNEL, *Die islamischen Elfenbeinskulpturen: VIII.-XIII. Jahrhundert*, Berlín, 1971, no. 42.

37 C. EUBEL, *Hierarchia catholica medii aevi (medii et recentioris aevi), sive summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series, ab anno 1198 usque ad annum 1431 (1503) [etc.] perducta*, Monasterii 1913, p. 223, p. 323; J. IBORRA (ed.), *Sumari d'Espanya per Berenguer de Puipardines*, València, 2000, p. 14, n. 21.

Bernat, tresorer de la Seu de Tortosa. Només després de la mort de Ponç, succeïda l'any següent, Arnau retornà a la seu.³⁸

Les circumstàncies somerament descrites, justifiquen l'adquisició de l'*encolpium* i s'adiuen amb el testimoni del primer inventari del 1333-1342 que ja fa referència a l'objecte entre el tresor de la catedral. En concret, el desvetllament de la personalitat que hauria pogut afavorir l'ingrés de l'*encolpium* en el tresor de la Seu tortosina constitueix, no només una prova de la importància que la catedral de Tortosa tenia a la Baixa Edat Mitjana, sinó que, endemés, obre amplis horitzons de recerca sobre l'intercanvi artístic i d'influències recíproques entre Tortosa i les altres realitats del Mediterrani; malauradament, sobre la seva catedral romànica només és possible avançar hipòtesis reconstructives. En tant que últim baluard cristià, defensa de la frontera andalusa, Tortosa tenia estrets contactes amb les regions musulmanes, les activitats comercials asseguraven a la ciutat importants intercanvis econòmics i culturals. Per últim, l'habilitat política dels seus preveres es trasllueix en el prestigi de la comunitat tortosina i sobre la catedral. Tots aquests factors han contribuït a fer, de Tortosa, un important centre artístic, una cruïlla de cultures de les quals, l'àmplia varietat de les manufactures del tresor constitueixen un testimoni inequívoc.

38 J. VILLANUEVA, *Viage literario á las iglesias de España*, Mallorca, XXI, Madrid, 1851, p. 151-162; P. Xamena, F. Riera, *Història de l'Església a Mallorca*, Mallorca, 1986, p. 60-62; R. MIRAVALL I DULÇ, "Jardí, Arnau de", a M. SUBIRATS I PLA, R. CORTS I BLAY, J. GALTÉS I PUJOL (ed.), *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, II, Barcelona, 1998, p. 415; P. J. LLABRÉS, "Jardí, Ponç de", *ibidem*, 415-416.